

РОЗДІЛ 5 ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ THE MEANS OF PROTECTION OF THE RIGHT TO SOCIAL MAINTENANCE

Бориченко К.В.,

кандидат юридичних наук,

*доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Статтю присвячено дослідженню теоретичних і практичних проблем у сфері захисту права на соціальне забезпечення передбаченими законодавством способами. Сформульовано авторське визначення поняття «спосіб захисту права на соціальне забезпечення» та проведено класифікацію таких способів залежно від форм захисту й меж впливу на порушника права на соціальне забезпечення.

Ключові слова: право на соціальне забезпечення, порушення права на соціальне забезпечення, невизнання права на соціальне забезпечення, спосіб захисту права на соціальне забезпечення.

Статья посвящена исследованию теоретических и практических проблем в сфере защиты права на социальное обеспечение предусмотренными законодательством способами. Сформулировано авторское определение понятия «способ защиты права на социальное обеспечение» и проведена классификация таких способов в зависимости от форм защиты и пределов воздействия на нарушителя права на социальное обеспечение.

Ключевые слова: право на социальное обеспечение, нарушение права на социальное обеспечение, непризнание права на социальное обеспечение, способ защиты права на социальное обеспечение.

The article is devoted to the study of theoretical and practical problems in the sphere of protection of the right to social security in ways provided by law. The author's definition of the concept of "the method of protecting the right to social security" is formulated and a classification of such methods is made, depending on the forms of protection and the limits of the impact on the offender of the right to social security.

Key words: right to social maintenance, violation of the right to social maintenance, non-recognition of the right to social maintenance, mean of protection of the right to social maintenance.

Постановка проблеми. Відповідно до статті 46 Конституції України громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової чи тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з не залежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

В умовах зростання кількості випадків невизнання права на соціальний захист, частоти його порушень, що має наслідком збільшення кількості спорів у визначеній сфері, особливої актуальності набуває дослідження способів захисту права, передбаченого статтею 46 Основного Закону України.

Законодавство України у сфері соціального забезпечення не містить визначення поняття способів захисту відповідного права. Аналогічне визначення відсутнє також у теорії однойменної галузі права.

Проблема відсутності серед науковців одностайності щодо визначення поняття способів захисту права на соціальне забезпечення, невизначеності їх переліку не лише має теоретичне підґрунтя, а й впливає на правотворчість і правозастосовну практику. Низька ефективність законодавства у сфері соціального захисту, часті порушення відповідного права є наслідком відсутності концептуального й системного підходу до формування заходів захисту

досліджуваного права, що неможливий без розробки понятійно-категоріального апарату.

Аналіз останніх досліджень. Значення способів захисту права, закріпленого статтею 46 Конституції України, у юридичному механізмі його забезпечення досліджували такі вчені, як В.С. Андреев, Н.Б. Болотіна, В.В. Веннікова, М.Л. Захаров, С.В. Краснов, П.Д. Пилипенко, С.М. Синчук, І.М. Сирота, Б.І. Сташків, В.С. Тарасенко, Е.Г. Тучкова, Т.В. Шлапко, М.М. Шумило та інші. Однак у науці права соціального забезпечення до цього часу відсутнє визначення способів захисту права на соціальне забезпечення, а також не сформульовано їх перелік.

З огляду на викладене метою статті є комплексне дослідження теоретичних і практичних проблем у сфері захисту права на соціальне забезпечення, визначення способів здійснення такого захисту та розкриття їх змісту.

Виклад основного матеріалу. Найбільший внесок у розвиток учення про поняття, види й зміст способів захисту суб'єктивних прав та інтересів особистості зробили представники науки цивільного права.

Так, на думку багатьох цивілістів, способи захисту суб'єктивних прав та інтересів особистості являють собою нерозривне поєднання заходів правового примусу, а саме захисту й відповідальності. Зокрема,

А.П. Сергєєв вказує, що способами захисту суб'єктивних прав особистості є закріплені в законі матеріально-правові заходи правового примусу, метою яких є поновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на правопорушника [1, с. 284].

Проте, на нашу думку, така позиція науковців не може бути застосована до визначення способів захисту права на соціальне забезпечення, оскільки єдиним способом впливу на порушника відповідного суб'єктивного права є відшкодування моральної шкоди, що спричинена незаконними діями або бездіяльністю соціально зобов'язаного суб'єкта. Водночас поняття відповідальності передбачає значно більший перелік заходів впливу на правопорушника.

На думку В.В. Вітрянського, способами захисту є передбачені законом засоби, за допомогою яких забезпечується припинення, попередження, усунення порушень права, його поновлення та/або компенсація збитків, що спричинені порушенням суб'єктивного цивільного права [2, с. 628].

Загалом підтримуючи позицію науковця щодо визначення поняття «способи захисту» як такої, що враховує їх цільову спрямованість і визначає зміст, маємо зазначити, що запропонована В.В. Вітрянським дефініція потребує уточнення. Так, не можна погодитись із твердженням про те, що способи захисту спрямовані також на попередження порушень права на соціальне забезпечення. Останні притаманні здебільшого охороні права, а не захисту, оскільки сприяють належній реалізації інтересу особи щодо отримання матеріального забезпечення та/або комплексу нематеріальних заходів, спрямованих на подолання чи пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків, та не пов'язані з його порушенням.

В аспекті визначення поняття способів захисту права на соціальне забезпечення через систему засобів постає необхідність визначення цієї правової категорії. У загальній теорії права донині не склалось усталене визначення поняття «правові засоби», незважаючи на те, що воно активно використовується в актах національного законодавства та міжнародних документах. Наприклад, у частині 3 статті 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. передбачається обов'язок кожної держави, яка бере участь у цьому пакті, забезпечити будь-якій особі, права й свободи якої порушено, ефективний засіб правового захисту, застосування компетентними суб'єктами відповідних засобів правового захисту. Статтею 19 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 р. визначаються засоби нагляду у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування, якими є вказівка Міністерства соціальної політики України на допущені страховиком або страхувальником порушення страхового законодавства та встановлення терміну для їх усунення, скасування відповідного незаконного рішення й відшкодування збитків.

М.М. Марченко зазначає, що правовими засобами є правове явище, яке виражається в інстру-

ментах і діяннях, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується задоволення суспільно корисних цілей [3, с. 326]. Натомість Б.І. Пугінський вказує, що правовими засобами є комбінація юридично значимих дій, які здійснюються суб'єктами на власний розсуд у межах правових норм, спрямованих на досягнення цілей, що не суперечать законодавству й інтересам суспільства [4, с. 87]. Таким чином, застосування правової категорії «засоби» під час визначення поняття способів захисту права на соціальне забезпечення зумовлює насамперед діяльнісну сутність досліджуваного явища, що проявляється в правореалізаційній або правозастосовній діяльності із захисту невизнаного, оспорюваного чи порушеного права на соціальне забезпечення.

Однак, на нашу думку, під час визначення поняття «спосіб захисту права на соціальне забезпечення» більш доцільно посилатись саме на дії уповноважених суб'єктів, не використовуючи при цьому категорію «засіб», оскільки останній хоч і передбачає реалізацію відповідного права, проте є лише елементом першого.

На цю обставину під час дослідження способів захисту трудових прав та інтересів працівників звернула увагу також І.В. Лагутіна, яка способи відповідного захисту визначила як сукупність дій, що застосовуються юрисдикційними органами, самою уповноваженою особою або її представниками з метою захисту трудових прав та інтересів шляхом припинення порушень трудового законодавства, поновлення порушених чи оспорюваних трудових прав і відшкодування заподіяної шкоди [4, с. 47].

На підставі аналізу практики застосування судами статті 16 Цивільного кодексу України Верховним Судом України зроблено висновок, що за своїм призначенням способом захисту прав і законних інтересів може вважатись визначений законом механізм матеріально-правових засобів здійснення охорони прав та інтересів, що приводиться в дію за рішенням суду в разі їх порушення або реальної небезпеки такого порушення [5].

Таким чином, основним юрисдикційним органом, уповноваженим також здійснювати захист права на соціальне забезпечення, є суд, який за результатами розгляду матеріалів кожної конкретної справи може визнати за особою право на конкретний вид соціального захисту, визнати протиправними рішення, дії чи бездіяльність соціально зобов'язаного суб'єкта, зобов'язати його вчинити певні дії, у тому числі відшкодувати завдану шкоду. До суб'єктів, уповноважених здійснювати діяльність у сфері захисту права на соціальне забезпечення, належать також Міністерство соціальної політики України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини тощо.

Зі змісту статті 55 Конституції України можна зробити висновок, що кожен має право захищати свої права й свободи всіма способами, не забороненими законом. Із цього постає, що спосіб захисту обирається громадянами, чий права порушено, та полягає в їх діях, не заборонених законом.

Однак особливістю права на соціальне забезпечення є те, що воно не завжди реалізується особою, яка ним наділена, особисто. Так, суб'єктами соціально-забезпечувальних правовідносин (отримувачами соціальних послуг у правовідносинах соціального обслуговування) можуть бути діти-інваліди чи особи-інваліди, визнані судом недієздатними за цивільним законодавством. Відповідно, у разі порушення їхнього права на соціальний захист ці особи не зможуть захистити своє суб'єктивне право за допомогою передбачених законодавством способів.

Тому з огляду на особливості правового статусу управомочених суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин, які наділені правом на задоволення інтересу щодо отримання комплексу матеріальних благ та/або нематеріальних заходів для подолання чи пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків шляхом реалізації обов'язків соціально зобов'язаними суб'єктами всіх форм власності й господарювання та найчастіше не можуть оцінити значення своїх дій і керувати ними, у зв'язку із чим реалізують свою дієздатність за допомогою законних, уповноважених, договірних представників, способи захисту права на соціальне забезпечення зазвичай обираються цими ж суб'єктами.

Особливістю правовідносин у сфері соціального захисту населення є те, що дієздатність особи, яка зазнала несприятливих наслідків соціальних ризиків, може реалізувати її законний, уповноважений чи договірний представник. Цивільним кодексом України від 16 січня 2003 р. закріплені підстави виникнення представництва, якими, зокрема, є договір та закон. Так, відповідно до статті 242 Цивільного кодексу України батьки (усиновлювачі) є законними представниками своїх малолітніх і неповнолітніх дітей у всіх питаннях, що їх стосуються, у тому числі щодо захисту порушеного права на соціальне забезпечення. Можливість залучення уповноваженого представника передбачена статтею 4 Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 р., якою визначено, що заява про призначення відповідної допомоги подається уповноваженим представником сім'ї, ця ж особа може звернутись до уповноважених органів за захистом порушеного права на соціальне забезпечення.

Таким чином, способи захисту права на соціальне забезпечення відрізняються залежно від того, у якій формі захисту вони застосовуються (юрисдикційній чи неюрисдикційній), на що вказує суб'єкт, який здійснює захист: спеціально уповноважений орган, особа, чие право порушене, її уповноважений, законний або договірний представник.

На можливість поділу способів захисту суб'єктивних прав на матеріально-правові й процесуальні вказує Ю.Д. Притика. До матеріально-правових способів захисту суб'єктивних прав учений відносить такі дії суб'єктів матеріальних правовідносин, які спрямовані на захист порушених прав. Процесуальними способами захисту прав та інтересів особистості Ю.Д. Притика визнає діяльність

юрисдикційних органів щодо захисту порушених або оспорюваних прав [7, с. 18].

На нашу думку, така класифікація способів захисту не має жодного теоретичного чи практичного значення, оскільки фактично повторює поділ досліджуваної правової категорії залежно від форм захисту права. Ця обставина зумовлена обраним науковцем критерієм для проведення класифікації, яким є суб'єкт, що здійснює захист суб'єктивного права визначеним законодавством способом.

На можливість проведення поділу способів захисту суб'єктивних прав та інтересів залежно від меж впливу на порушника вказує І.В. Лагутіна, яка виділяє відновні способи, способи, що припиняють порушення, та штрафні способи [8, с. 9].

Відновні способи захисту права на соціальне забезпечення спрямовані на поновлення становища, яке існувало до порушення. Такими способами є відновлення порушених прав (наприклад, проведення перерахунку пенсії державного службовця у зв'язку з підвищенням заробітної плати тощо), присудження до виконання обов'язку (наприклад, зобов'язання надати соціальні послуги у зв'язку з необґрунтованою відмовою в здійсненні соціального обслуговування тощо).

Способами захисту права на соціальне забезпечення, які припиняють його порушення, є заходи, що спрямовані на припинення дій, які порушують відповідне суб'єктивне право, забезпечення можливості ефективної реалізації права. Більшість способів захисту права на соціальне забезпечення належать саме до цього виду; зокрема, такими способами є визнання за особою права на конкретний вид соціального захисту, визнання протиправними рішення, дії чи бездіяльності соціально зобов'язаного суб'єкта.

Найменш поширеними способами захисту права на соціальне забезпечення є штрафні, які пов'язані з настанням додаткових несприятливих наслідків для порушника. У праві соціального забезпечення додаткові несприятливі наслідки, що можуть бути застосовані до суб'єкта, винного в порушенні права на соціальний захист, полягають виключно в можливості компенсації моральної шкоди.

Як влучно вказує М.М. Шумило, судова практика, як правило, обмежується відновленням права особи на соціальний захист, проте залишає без покарання посадовців соціально зобов'язаних суб'єктів, що негативно впливає на подальше правозастосування. У зв'язку із цим науковець обстоює думку про те, що судам необхідно не просто відновлювати порушене право, а притягувати в судовому процесі до відповідальності тих посадовців, які допустили порушення права на соціальний захист [9, с. 492].

Однак у сучасних умовах єдиним додатковим заходом впливу на суб'єкта, винного в порушенні права на соціальний захист, залишається обов'язок відшкодування моральної шкоди в разі позитивного вирішення цього питання судом. Однак станом на 1 липня 2015 р., згідно з інформацією, розміщеною на офіційному сайті Пенсійного фонду України, моральна шкода

в 2015 р. відшкодована в розмірі, що становить 3 200 грн, при цьому загальна сума пенсійних виплат на підставі рішень суду в 2015 р. складала 67 916 грн [10]. Така обставина зумовлена тим, що законодавством у сфері соціального захисту населення, по-перше, не передбачена можливість відшкодування моральної шкоди особі, право на соціальний захист якої порушено; по-друге, закріплене лише цільове використання коштів, які повинні спрямовуватись виключно на цілі соціального забезпечення та не можуть витрачатись на компенсацію моральної шкоди. На нашу думку, ситуація, що склалась, потребує внесення змін до нормативно-правових актів, які регулюють досліджувану сферу суспільних відносин, шляхом зобов'язання суб'єктів, винних у порушенні права на соціальний захист, відшкодувати управомоченому суб'єкту моральну шкоду, розмір якої буде визначатись судом на підставі всебічного й об'єктивного дослідження обставин справи.

Висновки. Таким чином, способами захисту права на соціальне забезпечення є дії юрисдикційних органів, уповноваженої особи або її законного, уповноваженого, договірною представника з метою забезпечення припинення, усунення порушень права, його визнання або поновлення та відшкодування шкоди, що спричинена порушенням суб'єктивного права особи на соціальний захист.

Особливістю способів захисту права на соціальне забезпечення є те, що вони не завжди обираються особою, право якої порушено, що пов'язується зі значною кількістю суб'єктів відповідних галузевих

правовідносин, які не можуть усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними у зв'язку з віком або станом здоров'я, проте потребують соціального захисту. Тому способи захисту права на соціальне забезпечення можуть також обиратись уповноваженим, законним або договірним представником особи, право на соціальне забезпечення якої порушено.

Способи захисту права на соціальне забезпечення різняться залежно від форми захисту відповідного права, що полягає у відмінностях суб'єкта, який відповідний спосіб захисту застосовує: спеціально уповноважений орган або особа, право якої порушене, особисто чи через представника.

Залежно від меж впливу на порушника спори щодо захисту права на соціальне забезпечення поділяються на відновні, такі, що припиняють порушення, та штрафні.

Можливість застосування штрафних способів захисту права на соціальне забезпечення є найменшою, причина чого – недоліки правового регулювання відповідних суспільних відносин, що полягають у відсутності правових норм, які закріплювали б обов'язок відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням права на соціальний захист, а також у забороні нецільового використання коштів у сфері соціального захисту населення, тобто на фінансування заходів, що не пов'язані з подоланням несприятливих наслідків соціальних ризиків. Ця обставина зумовлює необхідність внесення відповідних змін до нормативно-правових актів у сфері соціального захисту населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гражданское право : в 3 т. / [А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой и др.] ; под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2005–2006. – Т. 1. – 2005. – 765 с.
2. Брагинский М.И. Договорное право: общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 1998. – 848 с.
3. Проблемы теории государства и права : [учеб. пособие] / под ред. М.Н. Марченко. – М. : Юристъ, 1999. – 497 с.
4. Пугинский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б.И. Пугинский. – М. : Юридическая литература, 1987. – 224 с.
5. Лагутіна І.В. Форми захисту трудових прав працівників : [монографія] / І.В. Лагутіна. – О. : Фенікс, 2008. – 160 с.
6. Аналіз практики застосування судами статті 16 Цивільного кодексу України // Офіційний веб-сайт Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua>.
7. Притика Ю.Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів / Ю.Д. Притика // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2004. – № 60–62. – С. 16–19.
8. Лагутіна І.В. Форми захисту трудових прав працівників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І.В. Лагутіна. – О., 2007. – 20 с.
9. Шумило М.М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні : [монографія] / М.М. Шумило. – К. : Ніка-Центр, 2016. – 680 с.
10. Інформація про стан розгляду питань щодо призначення (перерахунку) та виплати пенсій в судовому порядку станом на 1 липня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/index>.